

ΔΥΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΙ ΣΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ: ΜΑΝΗ ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΙΣΤΟΡΙΑ, ΉΧΟΙ, ΕΙΚΟΝΕΣ

ΣΤΑΘΕΑ Μ.¹, ΚΑΙ ΨΥΧΟΓΥΙΟΠΟΥΛΟΥ Π.²

¹Φιλολόγος, ²Υπευθνη Σχολικής Βιβλιοθήκης, 6^ο Ενιαίο Λύκειο Καλαμάτας, Δ/ση Β/θμιας
Εκπ/σης Ν. Μεσσηνίας

e-mail: ppsixo@in.gr, library@6lyk-kalam.mes.sch.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τα δύο Περιβαλλοντικά Προγράμματα είχαν σαν στόχο την ευαισθητοποίηση των μαθητών σε θέματα Ιστορίας και Τέχνης, την επικοινωνιακή σχέση με τον πολιτισμό, την πολιτιστική μας κληρονομιά και ταυτότητα μέσα από βιωματική διαδικασία καθώς και την επίτευξη ενεργητικής μάθησης.

Σε αυτό το πλαίσιο επιδιώχθηκε να έρθουν οι μαθητές στη θέση του ιστορικού και να δράσουν σαν ερευνητές εξετάζοντας προεπιλεγμένες πηγές στο χώρο της Σχολικής και της Δημοτικής Λαϊκής Βιβλιοθήκης. Επίσης επιδιώχθηκε η προσέγγιση ιστορικών γεγονότων και χαρακτηριστικών των δύο περιοχών με το πλούσιο ιστορικό και πολιτιστικό παρελθόν, της Μάνης και της Κωνσταντινούπολης, με τίτλο «Ιστορία -ήχοι- εικόνες». Έγινε μια ιστορική διαδρομή στο χώρο και στο χρόνο, όπου Λόγος, Ήχος και Τέχνη αναβίωσαν οικείες μανιάτικες και βυζαντινές μνήμες στο χώρο του Σχολείου και της Σχολικής Βιβλιοθήκης του 6^{ου} Ενιαίου Λυκείου Καλαμάτας.

STATHEA M.¹ and PSYHOGIOPOULOU P. ²

¹Teacher of philology, ²Responsible of school Library

e-mail: ppsixo@in.gr, library@6lyk-kalam.mes.sch.gr

ABSTRACT

The aims of the two environmental education projects were :

- To sensitize the students on History and Art issues
- To motivate them to develop a deeper relationship with our civilization, cultural heritage and historical identity
- To make students full participants in a process of active learning

In this context the students were encouraged to see things from the viewpoint of a historian drawing information from a range of books in the school and town library. In this way the students became familiar with historic events and the special features of Mani and Constantinople, two areas with rich historic and cultural background. Finally a presentation named "History-sound and pictures" was organized in the classroom and in the school library of the 6th Lyceum of Kalamata. During the presentation there was a historic review of Mani and Constantinople through speech, pictures and songs.

Λέξεις κλειδιά: Σχολείο, Σχολική Βιβλιοθήκη, Μάνη, Κωνσταντινούπολη, ιστορία, πολιτισμός.

1. ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΘΕΜΑΤΩΝ

- Η ευαισθητοποίηση των μαθητών σε ό,τι αφορά τις ιστορικές τους ρίζες, τα μνημεία-δείγματα του πολιτισμού, τα έργα τέχνης που μας κληροδοτήθηκαν, τις παλιές συνήθειες που έχουν περάσει στην καθημερινή μας ζωή και συντελούν στη διαμόρφωση της ιστορικής, πολιτιστικής και αισθητικής μας συνείδησης.
- Η επιθυμία της ομάδας για βαθύτερη γνώση του τόπου καταγωγής της και των πολιτισμικών θησαυρών του.
- Η προσέγγιση του Βυζαντινού κόσμου και του κόσμου της Μάνης μέσα από τη μουσική, την τέχνη και τα άλλα πολιτισμικά στοιχεία. Για την Κωνσταντινούπολη αφορμή αποτέλεσε το ότι το 2003 συμπληρώθηκαν 550 χρόνια από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, σημείο αναφοράς και όριο αυτοσυνειδησίας για τον νεότερο ελληνισμό και αφετηρία προβληματισμού.
- Η επιθυμία της ομάδας να λάβει βασικές πληροφορίες για την Κωνσταντινούπολη αλλά και να συναισθανθεί τα ιστορικά γεγονότα μέσα από τις υπερμεσικές δυνατότητες (εικόνα, ήχος, βίντεο) που παρέχουν οι σύγχρονες Σχολικές Βιβλιοθήκες.
- Η ανάγκη γνωριμίας των μαθητών με τομείς που καλύπτει η Σχολική Βιβλιοθήκη και η εξάσκησή τους στη χρήση του καταλόγου, των ραφιών, στην άντληση πληροφοριών από τα βιβλία και τα σύγχρονα μέσα πληροφόρησης, προκειμένου να απαντούν στα φύλλα εργασίας που τους είχαν δοθεί, παράλληλα με τη χρήση μουσειοσκευών, διαφανειών, φωτογραφιών, χαρτών, ώστε να γνωρίσουν την ιστορία της βυζαντινής εποχής και την τοπική ιστορία.
- Η διέγερση του ενδιαφέροντος των μαθητών για την Ιστορία αλλά και η άντληση ποικίλων πληροφοριών για σημαντικά λογοτεχνικά, κοινωνικά, πολιτιστικά θέματα μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα και την έρευνα στη Σχολική Βιβλιοθήκη και η επίτευξη σύνδεσης γνωστικών αντικειμένων της Λογοτεχνίας, της Ιστορίας, της Πληροφορικής και των Εικαστικών.

2. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

- Να επιτύχουν τη συνεργασία, μελέτη και δημιουργία μέσα από την ομαδική εργασία στην τάξη και τη Σχολική Βιβλιοθήκη.
- Να εκτιμήσουν την αξία της Αγίας Σοφίας ως καλλιτεχνικού μνημείου και κέντρου της θρησκευτικής και εθνικής ζωής των βυζαντινών.
- Να γνωρίσουν τη μεγάλη ανάπτυξη της τέχνης της αγιογραφίας και των ψηφιδωτών, τη δημιουργία του βυζαντινού ρυθμού και το χτίσιμο εκκλησιών και να διακρίνουν τα κύρια χαρακτηριστικά της τέχνης της εποχής.
- Να κατανοήσουν πως έπεσε η Κωνσταντινούπολη στα χέρια των σταυροφόρων και αργότερα των Τούρκων και να αξιολογήσουν τις συνέπειες της άλωσης.
- Να συνειδητοποιήσουν τη συμβολή της Μάνης στην επανάσταση του 1821 και να αντιληφθούν το μεγαλείο του αντιστασιακού φρονήματος των Μανιατών σ' όλη την Τουρκοκρατία και Βαυαροκρατία .
- Να μελετήσουν τους θρήνους, τους θρύλους και τις παραδόσεις που αναφέρονται στην άλωση της Πόλης.
- Να διαπιστώσουν ότι η σημερινή ελληνική γλώσσα διαμορφώθηκε σταδιακά στα βυζαντινά χρόνια.
- Να γνωρίσουν τη θέση της γυναίκας στο Βυζάντιο και να τη συσχετίσουν με τη σημερινή εποχή, καθώς και να ερευνήσουν την αντιμετώπιση της γυναίκας στη Μάνη.
- Να γνωρίσουν βασικά στοιχεία της βυζαντινής τέχνης μέσα από αντιπροσωπευτικά δημιουργήματά της στον ελλαδικό χώρο και στην Κωνσταντινούπολη και να εκτιμήσουν τη σπουδαιότητά της για τον ελληνικό και παγκόσμιο πολιτισμό και τη σχέση της με τη χριστιανική θρησκεία.

- Να γνωρίσουν την ιστορία του τόπου τους, να την εκτιμήσουν και να την εντάξουν στη γενική Ιστορία, να έρθουν σε επαφή με ιστορικά στοιχεία ερευνήσιμα και προσιτά, να ασκηθούν στη διαθεματική προσέγγιση θεμάτων της τοπικής ιστορίας, να εθιστούν στην παρατήρηση και στην έρευνα συγκεκριμένων ιστορικών χώρων και να ευαισθητοποιηθούν για προβλήματα της τοπικής και ευρύτερης κοινωνίας.
- Να αντλήσουν πληροφορίες από ποικίλες ιστορικές πηγές (γραπτές, εικαστικές).
- Να προσεγγίσουν την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών και Μανιατών και να καταδείξουν την ιστορική συνέχεια σε ποικίλες ανθρώπινες δραστηριότητες και γεγονότα
- Να εντάξουν τα ιστορικά γεγονότα στο χώρο και το χρόνο, να αποκτήσουν ευχέρεια στην βιβλιογραφική έρευνα για κάθε θέμα που πραγματεύονται.
- Να κατανοούν το ιστορικό γεγονός ως ολότητα που συμβαίνει σε ένα συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, από τη σύγκλιση πολλών και ποικίλων παραγόντων.
- Να αποκτήσουν επικοινωνιακή σχέση με τον πολιτισμό, την πολιτιστική μας κληρονομιά και ταυτότητα μέσα από βιωματική διαδικασία.
- Να ασκηθούν στην έρευνα και την αναζήτηση πληροφοριών στον κατάλογο της Σχολικής Βιβλιοθήκης και στο διαδίκτυο.
- Να ασκηθούν στην παραγωγή προφορικού και γραπτού λόγου και να ενεργοποιηθούν μέσω της δημοσίευσης εργασιών τους στον τοπικό τύπο.
- Να συνδέσουν τη Νεοελληνική Λογοτεχνία και Ιστορία με τη σύγχρονη καλλιτεχνική δημιουργία.
- Να κατανοήσουν νοοτροπίες, καταστάσεις και δρώμενα στην περιοχή της Μάνης (μοιρολογία, βεντέτα, πειρατεία).

1. ΜΕΘΟΔΟΙ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

- Μαθητοκεντρική μέθοδος διδασκαλίας που ανταποκρίνεται στο βασικό σκοπό εκπόνησης των περιβαλλοντικών προγραμμάτων, καθώς αυτά επιτρέπουν την ενεργητική συμμετοχή του μαθητή κατά τις συναντήσεις.
- Παιδαγωγικά παιχνίδια γνωριμίας (τα τετράγωνα συνεργασίας, θυρεός, ακροστιχίδα κ. α)
- Έρευνα των πηγών για βαθύτερη κατανόηση εκ μέρους των μαθητών των ιστορικών ζητημάτων και της πολυπλοκότητας τους, υιοθέτηση κριτικής στάσης απέναντι σε πρόσωπα και πράγματα.
- Ατομικές ή ομαδικές εργασίες που στοχεύουν στην ανάπτυξη ψυχοκινητικών δεξιοτήτων (δημιουργία χαρτών, χρονολογίου, εικαστικών έργων, φωτογραφιών κ.λ.π).
- Χρήση εποπτικών μέσων που στοχεύουν στην αισθητοποίηση αφηρημένων ιστορικών εννοιών σε όλες τις φάσεις εκπόνησης του προγράμματος (βιντεοταινίες, άρθρα, φωτογραφίες, ψηφιακούς δίσκους δεδομένης μνήμης) και προσφέρουν ποικιλία και ζωντάνια στην ομάδα.
- Επίσκεψεις σε μουσεία και σε χώρους με αρχαιολογικό και ιστορικό ενδιαφέρον (Μπενάκειο, Βυζαντινό, Λαογραφικό, Μουσείο Μάνης), που διευκολύνουν την εμπέδωση των γνώσεων μέσω της τοποθέτησής τους σε σαφέστερο πολιτισμικό πλαίσιο αλλά και προάγουν ουσιαστικά την κρίση του μαθητή.
- Διευκρίνιση βασικών ιστορικών όρων (π. χ. κίνημα, ακμή, παρακμή).
- Εβδομαδιαίες συναντήσεις της ομάδας, που γίνονταν στο χώρο της Σχολικής Βιβλιοθήκης ή στην αίθουσα για κατασκευές.
- Τα παιδιά εργάστηκαν σε υποομάδες των 4 ή 5 ατόμων αλλά και όλα μαζί ανάλογα με τις ιδιαίτερες κλίσεις ή προτιμήσεις τους και ορίστηκε σε κάθε ομάδα ένας μαθητής συντονιστής. Παρουσίαση εργασιών από τον εκπρόσωπο κάθε ομάδας.
- Συνεντεύξεις και διαλέξεις από ειδικούς, φωτογραφίες.

4. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Η προσέγγιση του Βυζαντινού κόσμου και του κόσμου της Μάνης έγινε μέσα από τέσσερις δρόμους:

- 1) της μουσικής που περιλάμβανε θεωρία, τραγούδια, βυζαντινούς ύμνους, γνωριμία με τα μουσικά όργανα και το μανιάτικο μοιρολόι.
- 2) της αγιογραφίας και των ψηφιδωτών που περιελάμβανε ανάπτυξη οπτικής αντίληψης και δημιουργικής έκφρασης μέσω της επαφής με βυζαντινά έργα, έργα αγιογραφίας και γνωριμία με σύγχρονους δημιουργούς. Διάκριση και μελέτη των σχολών αγιογραφίας στη Μάνη.
- 3) της βυζαντινής αρχιτεκτονικής και της αρχιτεκτονικής των Μανιάτικων κτισμάτων
- 4) τη γνωριμία και την εξοικείωση με τη ζωντανή παρουσία του βυζαντινού κόσμου στον τόπο μας και με τα χαρακτηριστικά των κατοίκων της Μάνης.

Ειδικότερα οι μαθητές:

- Συνέλεξαν υλικό από φωτογραφίες, ποιήματα, κομμάτια μουσικής που εξέφραζαν την συγκεκριμένη ιστορική περίοδο από τον κατάλογο βιβλίων της Σχολικής Βιβλιοθήκης και το διαδίκτυο
- Πραγματοποίησαν επισκέψεις σε μουσεία, εκκλησίες βυζαντινές και τα χωριά της Μάνης, παρατήρησαν, κατέγραψαν, φωτογράφησαν, αναπαράστησαν εικαστικά, περιέγραψαν γραπτά και επεξεργάστηκαν κάθε θέμα πολύπλευρα διερευνώντας την πραγματικότητα και κάνοντας συγκρίσεις.
- Επισκέφθηκαν βυζαντινές εκκλησίες προκειμένου να φωτισθεί ο θρησκευτικός χαρακτήρας της βυζαντινής τέχνης, μελέτησαν τα δομικά υλικά των ναών, φωτογράφησαν και τους σύγκριναν με σύγχρονους ναούς.
- Έγινε σύγκριση και σχολιασμός χαρτών του βυζαντινού κράτους των περιόδων Ιουστινιανού, Ισαύρων και Μακεδόνων.
- Συγκέντρωσαν και παρουσίασαν χαρακτηριστικές εικόνες και κείμενα που αναφέρονται στη καθημερινή ζωή των βυζαντινών και των Μανιατών (γέννηση, γάμος, θάνατος, διασκέδαση, γιορτές, διατροφικές συνήθειες, ένδυση).
- Παρατήρησαν εικόνες και περιέγραψαν το ρυθμό του ναού της Αγίας Σοφίας.
- Έφτιαξαν ψηφιδωτές εικόνες και κολάζ χρησιμοποιώντας αντί για ψηφίδες κουκιά, φασόλια, φακές και χρωματιστά χαρτιά.
- Έκαναν διάκριση των μορφών τέχνης και συλλογή λαογραφικού υλικού (θρύλοι, παραδόσεις, εκκλησιαστικοί ύμνοι, τραγούδια).
- Συνέλεξαν πληροφορίες για την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών και των Μανιατών και μελέτησαν τα βυζαντινά επαγγέλματα (γραμματικός, καλλιεργητής, ψηφοθέτης, νομικός, φοροεισπράκτορας, δρουγγάριος, κάπηλος, λογοθέτης του δρόμου, καλαφάτης κλ.π.) και τις δραστηριότητες των κατοίκων της Μάνης (κυνήγι, ψάρεμα, ελαιομάζωμα).
- Οργάνωσαν γεύμα με συνταγές εμπνευσμένες από τη βυζαντινή και τη μανιάτικη κουζίνα
- Δημιούργησαν χρονολόγιο με συγκέντρωση γεγονότων από τη Βυζαντινή Ιστορία και χρονολόγιο δυναστειών αυτοκρατόρων. Έκαναν χρονολόγιο με σημαντικά γεγονότα - σταθμούς για το χώρο της Μάνης.
- Παρουσίασαν με διαφάνειες Power Point τη θέση της γυναίκας στο Βυζάντιο και τη Μάνη.
- Έμαθαν να διακρίνουν βασικά χαρακτηριστικά των τριών εποχών της Βυζαντινής τέχνης.
- Συναντήθηκαν με αγιογράφο και ψηφιδογράφο και γνώρισαν από κοντά την τέχνη τους.
- Συνέταξαν βιβλιογραφία.
- Οργάνωσαν έκθεση βιβλίου, έκθεση εικαστικών.
- Δημιούργησαν και σχεδίασαν σελιδοδείκτες, αφίσα, πρόσκληση για την πραγματοποίηση εκδήλωσης.

5. ΔΡΑΣΕΙΣ - ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

- Συνεντεύξεις από συμπολίτες μας.
- Επίσκεψη στη Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.
- Επίσκεψη στο Μουσείο Μάνης.
- Ξενάγηση – περιήγηση σε Θαλάμες, παλιά Καρδαμύλη, Λαγκάδα, Κίτα, Βάθια, Πόρτο Κάγιο.
- Επίσκεψη στο Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού.
- Συμμετοχή σε ραδιοφωνική εκπομπή της ΕΡΑ Πελοποννήσου αφιερωμένη στην Κωνσταντινούπολη και τη Μάνη.
- Φωτογράφιση βυζαντινών ναών της Καλαμάτας
- Επίσκεψη – ξενάγηση στο Λαογραφικό Μουσείο Καλαμάτας.
- Επίσκεψη – ξενάγηση στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καλαμάτας.
- Συνεργασία με το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Καλαμάτας (εισήγηση για τη Βυζαντινή τέχνη, καλλιτεχνική δημιουργία για τη Μάνη).
- Συμμετοχή σε αντιπολεμικές διαδηλώσεις το Μάρτη του 2003 καταγγέλλοντας την καταστροφή του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος από τον πόλεμο ευαισθητοποιημένοι από τα καταστροφικά γεγονότα της Άλωσης.
- Συγκέντρωση χρημάτων για αγορά φαρμάκων τα οποία προσφέρθηκαν στους Γιατρούς του Κόσμου με προορισμό τους αναξιοπαθόντες του πολέμου του Ιράκ.

6. ΜΕΘΟΔΟΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

- Η αξιολόγηση από τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές ήταν συνεχής, ατομική και ομαδική .
- Τήρηση ημερολογίου μαθητών και εκπαιδευτικών για εξασφάλιση της διυποκειμενικότητας.
- Ενδιάμεση αξιολόγηση με ειδικά φύλλα εργασίας, για να διαπιστώσουμε την πρόοδο της προσπάθειας και να παρακολουθήσουμε την πορεία των προγραμμάτων, ώστε να γίνουν οι απαιτούμενες τροποποιήσεις και βελτιώσεις.
- Συζήτηση για τον τρόπο που εργάστηκαν και τα προβλήματα που αντιμετώπισαν.
- Επίδοση ειδικού ερωτηματολογίου, το οποίο συμπλήρωσαν ανώνυμα οι μαθητές και έτσι τους δόθηκε η δυνατότητα να κάνουν υποδείξεις σχετικές με την όλη διαδικασία διεξαγωγής του προγράμματος.
- Αξιολόγηση διαδικασίας: αυτοαξιολόγηση (τι κάναμε σωστά και τι λάθος, τι βελτιώσεις μπορούν να γίνουν), ομαδική αξιολόγηση.
- Αξιολόγηση αποτελέσματος: βαθμός συμμετοχής, βαθμός δημοσιότητας, αύξηση γνώσεων, αξιοποίηση εκπαιδευτικού υλικού, χρήση νέων τεχνολογιών.
- Επανατροφοδότηση στόχων: ανάπτυξη συναισθήματος αλληλεγγύης και προσφοράς στα παιδιά τα προερχόμενα από τις συγκεκριμένες περιοχές - δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης στην ομάδα.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

- Οι μαθητές ευαισθητοποιήθηκαν σε θέματα Βυζαντινής και τοπικής Ιστορίας και σε θέματα πολιτισμού.
- Εργάστηκαν σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Η εκπαιδευτικός και η υπεύθυνη της Σχολικής Βιβλιοθήκης ενθάρρυναν τα παιδιά τόσο να πάρουν μέρος στα δρώμενα και την έρευνα όσο και να εκφράσουν αβίαστα τις σκέψεις τους και να υλοποιήσουν τις ιδέες τους.
- Δόθηκε έμφαση στην ανάπτυξη πρωτοβουλίας των παιδιών, στην καλλιέργεια κριτικής σκέψης, δημιουργικότητας.

- Έγιναν διερευνήσεις με τη χρήση βιβλίων, Η/Υ και μέσα από τις σύγχρονες μεθόδους πληροφόρησης, όπως το internet, CD-ROMS, βίντεο, φωτογραφίες.
- Επιχειρήθηκε η διαθεματική προσέγγιση των δυο προγραμμάτων.
- Οι μαθητές εξοικειώθηκαν με θέματα Ιστορίας και Τέχνης, σύγχρονης τεχνολογίας και σύνθεση βιβλιογραφίας. Κατανόησαν τη χρησιμότητα και τη χρήση της Σχολικής Βιβλιοθήκης.
- Δόθηκαν δελτία τύπου στα Μ.Μ.Ε (ραδιόφωνο, τηλεόραση, τοπικό τύπο) που παραβρέθηκαν στις εκδηλώσεις.
- Εκδόθηκαν και διανεμήθηκαν φυλλάδια και για τα δυο προγράμματα.
- Έγινε παρουσίαση του προγράμματος για τη Μάνη στο αμφιθέατρο του σχολείου μας με κείμενα, ποιήματα, διαφάνειες, φωτογραφικό υλικό, αφίσες, κατασκευές των παιδιών, μουσική επένδυση, απαγγελίες κ.α.
- Πραγματοποιήθηκε εκδήλωση για την Κωνσταντινούπολη στο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καλαμάτας σε συνεργασία με Πανεπιστημιακούς δασκάλους, βυζαντινή χορωδία και καλλιτέχνες μουσικούς παραδοσιακών οργάνων.
- Εν κατακλείδι οι μαθητές γνώρισαν τον πολυμορφικό ρόλο των περιβαλλοντικών προγραμμάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αλεξιάκης Ελ. (1998), *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα, Τροχαλία
2. Βαγιακάκος Δ. (1967) *Μάνη*
3. Κάσσης Κ. (1983), *Ιστορία της Μάνης*, Άγνωστος εκδότης
4. Κουκουλές Φ. (1948-1955), *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α'Ι, Α'ΙΙ, Β'Ι, Β' ΙΙ, Ε', Παπαζήσης, Αθήνα
5. Κωστέας Α. (1956), *Σκαρδαμούλα, Τα Πειραϊκά χρονικά*
6. Mantran R. (1999), *Η καθημερινή ζωή στην Κωνσταντινούπολη του αιώνα του Σουλείμάν του Μεγαλοπρεπούς*, Αθήνα, Παπαδήμας
7. Μέξης (1977), *Η Μάνη και οι Μανιάτες*, Εστία, Αθήνα
8. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2002), *Διαθεματικό ενιαίο πλαίσιο προγραμμάτων των σπουδών*, Αθήνα
9. Πάτρικ Λη Φέρμορ (1997), *Μάνη*, Αθήνα, Κέδρος
10. Πρόγραμμα Μελίνα (2001), *Ψηφίδες του Βυζαντίου*, Υπουργείο πολιτισμού- Διεύθυνση βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων- τμήμα βυζαντινών μουσείων
11. Ράνσιμαν Στ. , *Βυζαντινός πολιτισμός*, Γαλαξίας - Ερμείας
12. Ράνσιμαν Στ. (1972), *Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Μπεργαδής, Αθήνα
13. Σκαρλάτου Δ. (1993), *Η Κωνσταντινούπολις*, Αθήνα, Πελεκάνος
14. Σερεμετάκη Ν. (1999), *Η τελευταία λέξη της Ευρώπης στα άκρα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα- Λιβάνης
15. Συλλογικός τόμος, επιστημονική επιμέλεια Χρυσός Ευάγγ. (1994), *Η Άλωση της Πόλης*, Ακρίτας, Αθήνα
16. Tamara Talbot Rice, (1997), *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, Αθήνα, Παπαδήμα